

UDK:82-845

Yoqutxon RAYIMALIYEVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi
Email: yokutkhon20@gmail.com

O'zMU dotsenti, PhD N.Abdullayeva taqrizi asosida

PAREMIOLOGIYA: MAQOLLAR ORQALI TIL, JAMIYAT VA TAFAKKURNI TAHLIL QILISH

Annotatsiya

Maqollar, donishmandlik yoki jamiyatdagi haqiqatlarni ifoda etuvchi qisqa va ko'pincha metaforik iboralar, til va madaniyatning muhim qismi hisoblanadi. Ushbu maqola maqollarning lingvistikadagi o'rini o'rganib, ularning lingvistik xususiyatlari, kognitiv funksiyalari va madaniy ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Adabiyotlar tahlili va lingvistik tadqiqot orqali, biz maqollarning ijtimoiy meyorlarni, kognitiv jarayonlarni qanday aks ettirishini ko'rib chiqamiz. Tadqiqotimiz natijalariga ko'ra, maqollar til rivojlanishi, madaniy identitet va inson kognitiv tafakkurini tushunishda muhim rol o'ynaydi. Ular nafaqat madaniy donishmandlikni uzatish vositasi sifatida, balki murakkab g'oyalarni qisqa shakllarda jamlaydigan lingvistik vositalar sifatida ham ishlaydi.

Kalit so'zlar: Paremiologiya, maqol, lingvistik, kognitiv, kollektivism til va ma'daniyat.

PAREMIOLOGY: ANALYZING LANGUAGE, SOCIETY, AND THOUGHT THROUGH PROVERBS

Annotation

Proverbs, short and often metaphorical expressions that convey wisdom or universal truths, are a significant part of language and culture. This paper explores the role of proverbs in linguistics, focusing on their linguistic characteristics, cognitive functions, and cultural relevance. Through a literature review and linguistic analysis, we examine how proverbs reflect social norms, cognitive processes, and linguistic structures. Our findings suggest that proverbs play an essential role in understanding language development, cultural identity, and human cognition. Their function not only as tool for transmitting cultural wisdom but also as linguistic tools that encapsulate complex ideas in succinct forms.

Key words: Paremiology, proverb, linguistic, cognitive, collectivism, language and culture.

ПАРЕМИОЛОГИЯ: АНАЛИЗ ЯЗЫКА, ОБЩЕСТВА И МЫШЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОСЛОВИЦ

Аннотация

Пословицы, краткие и часто метафорические выражения, передающие мудрость или универсальные истины, являются значимой частью языка и культуры. Данная работа исследует роль пословиц в лингвистике, фокусируясь на их лингвистических характеристиках, когнитивных функциях и культурной релевантности. Посредством обзора литературы и лингвистического анализа мы рассматриваем, как пословицы отражают социальные нормы, когнитивные процессы и лингвистические структуры. Наши выводы свидетельствуют о том, что пословицы играют существенную роль в понимании развития языка, культурной идентичности и человеческого познания. Они функционируют не только как средства передачи культурной мудрости, но и как лингвистические инструменты, которые заключают сложные идеи в лаконичные формы.

Ключевые слова : Паремнология, пословица, лингвистический, когнитивный, коллективизм, язык и культура.

Kirish. Maqollar butun dunyo tillarining ajralmas qismidir, ular jamiyatning umumiy donoligi, ijtimoiy qadriyatlar va tarixiy tajribalarining qisqacha ifodasi sifatida xizmat qiladi. Tilshunoslikda maqollar uzoq vaqtdan beri ularning tuzilishi, semantikasi va pragmatik xususiyatlari jihatidan o'rganib kelinadi. Bu iboralar ko'pincha metaforik yoki idiomatik tusga ega bo'lib, tilning qanday rivojlanishini, inson tafakkuri qanday ishlashini hamda jamiyatlar bilimlarni qanday bo'lishishini tushunishga yordam beradi. Maqollarni o'rganish tilshunoslarga tilning madaniy me'yorlar va kognitiv jarayonlarni qanday aks ettirishini tushunishga imkon beradi. Ushbu tadqiqotning maqsadi tilshunoslikdagi maqollarning o'rini, ularning lingvistik xususiyatlari, kognitiv funksiyalari va til tuzilishi hamda rivojlanishini o'rganishga qo'shgan hissasini tahlil qilishdir. Paremiologiya maqollarni lingvistik va madaniy artefaktlar sifatida ilmiy o'rganishni anglatib, ular jamiyat qadriyatlarini, kognitiv tuzilmalar va jamoaviy donolikka olib boradigan ko'prik vazifasini bajaradi. Paremiologik tahlil nuqtai nazaridan, tadqiqotchilar maqol iboralarining madaniy bilimlarni qanday jamlashi va uzatishi, ijtimoiy tuzilmalarni qanday aks ettirishi, hamda lingvistik

jamoalardagi fikrlash namunalarini qanday yoritishini o'rganadilar. Bu fanlararo soha tilshunoslik, antropologiya, kognitiv fan va madaniy tadqiqotlar istiqbollarini birlashtirgan holda, maqol donoligi orqali namoyon bo'lgan til, jamoaviy identitet va tushunchaviy mulohaza o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qiladi. Maqollarning semantik, sintaktik, pragmatik va kognitiv jihatlarini o'rganish orqali, paremiologiya turli madaniy mintaqalarda og'zaki ifoda, ijtimoiy-madaniy amaliyotlar va intellektual an'analar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqliklar haqida chuqur tushunchalar taqdim etadi.

Maqol (lotincha: proverbium) yoki hikmatli so'z – bu oddiy, an'anaviy ibora bo'lib, sog'lom fikr yoki tajribaga asoslangan deb hisoblangan haqiqatni ifodalaydi. Maqollar ko'pincha metaforik bo'ladi va formulaviy tilning namunasi hisoblanadi(O'zME.2000). Maqolga o'xshash iboralar yoki maqol tusidagi ifodalar an'anaviy so'zlashuv shakllariga kiradi va og'zaki an'ana orqali avloddan avlodga o'tadi. Maqollar bu avloddan avlodga o'tib kelayotgan oddiy donolik so'zlaridan ko'ra ancha muhimroq bo'lib, ular madaniy qadriyatlar, jamiyat me'yorlari va kognitiv namunalar haqida

chuqur tasavvur beradi. Maqollarni o'rganish (paremiologiya) til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunishga yordam beradigan muhim yo'nalish hisoblanadi. Maqollar til tuzilishi va ijtimoiy ma'no o'rtasidagi ko'prik bo'lib xizmat qiladi, ular murakkab madaniy qadriyatlarni oddiy va yodda qoladigan iboralarda mujassamlaydi. Ularning til jihatidan ixchamligi, metaforik ifodasi va barqaror tuzilmalari orqali maqollar umumiy insoniy tajribalarni hamda aniq madaniy kontekstlarni aks ettiruvchi doimiy donolikni ifodalaydi. Paremiologiya til, tafakkur va jamiyat o'rtasidagi chuqur aloqalarni tushunish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Tilshunoslikda maqollar tilning insoniy tajribani qanday mujassamlashtirishini ko'rsatadigan boy tadqiqot sohasidir. Paremiologiya – bu maqollar va hikmatli so'zlar haqidagi fan. Paremiyalar (yunoncha “paromia” – maqol, masal) – dunyo tillarining barchasiga xos bo'lgan universal hodisadir. (O'zmE 2000. 1) 20-asrning oxirgi uchdan bir qismida – 21-asrning boshlarida tilshunoslik, folklorshunoslik va boshqa tegishli fanlarning muvaffaqiyati paremiologiyaning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Tashqi tuzilishining oddiy ko'rinishiga qaramay, maqol shunchalik murakkab hodisaki, hozirgacha bu turdagi paremiyalarning fan doirasida yagona va umumiy e'tirof etilgan ta'rifi mavjud emas. Paremiografiya maqollarni to'plash va tasniflash bilan shug'ullanadi. Uni paremiologiyaga aloqador, biroq mustaqil yo'nalish sifatida tushunish mumkin. Paremiologik tadqiqotlarda asosiy e'tibor maqollarning ta'rifi, shakli, tuzilishi, uslubi, mazmuni, funksiyasi, ma'nosi yoki qadriyatiga qaratiladi (Mieder 2004: xii). Maqollarni tahlil qilish orqali tilshunoslar nafaqat tilning tuzilishi va ma'nosini, balki uning madaniy birlikni shakllantirish va aks ettirishdagi rolini ham o'rganishlari mumkin. Ushbu maqolada maqollarning tilshunoslikdagi ahamiyati yoritiladi, ularning lingvistik xususiyatlari, kognitiv funksiyalari, madaniy ahamiyati, shuningdek, turli jamiyatlar orasida til rivoji va kommunikatsiyani tushunishga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Shundan kelib chiqadiki, ingliz xalq maqollarining ham uzoq tarixga ega ekani va ular hozirda ham turli shakllarda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilayotganligi ayon bo'ladi.

Jozef Reymond maqollarni quyidagicha tushuntiradi: Maqollar nafaqat ohangdor va aql bilan aytilgan, ritm va obrazlilikka ega, balki ular "tafakkur naqshlarini" ham aks ettiradi. Ya'ni, maqollar ixcham va ritmik tuzilishga ega bo'lib, faqat donolikni emas, balki inson tafakkurini ham ifodalaydi. Ingliz olimi V. Miederning "Proverbs: A Handbook" (Maqollar: Qo'llanma) darsligida maqol lingvistik jihatdan tahlil qilinadi, paremiya tushunchasi aniqlanadi, ular mavzular bo'yicha guruhlariga bo'linib o'rganiladi. Shuningdek, ingliz va jahon tillari madaniyatidagi paremiologik birliklarning o'rni faktik misollar asosida ochib beriladi. Amerikalik tilshunos A. Dandes til bosqichlarini quyidagicha belgilaydi. Uning fikricha, maqollar oddiy va murakkab gap shakllariga ega. Maqollar – katta muammolarga qisqacha yechimdir. Ular insoniyatning hayotiy tajribasining aksidir. Muayyan tarbiya va ma'naviyat tushunchalarini keng yoyadi. Mashhur paremiolog Archer Teylor aforizmini maqolning bir turi sifatida ta'riflaydi. Muallif maqollarni adabiy va xalq maqollariga ajratadi hamda aforizmlarni adabiy maqollar sifatida o'rganadi (ya'ni, millat tomonidan tan olingan, lug'atlar va to'plamlarda aks etgan maqollar – adabiy maqollardir). Paremiolog sifatida tanilgan Alan Dundis quyidagicha ta'kidlaydi: “Maqollar har doim katta e'tiborga sazovor bo'lib kelganini inobatga olsak, ularning hanuz aniq ta'riflanmaganligi juda qiziq holatdir.” B. D. Uayting fikriga ko'ra: “Maqollar uchun qisqa va ishlatish uchun qulay bo'lgan umumiy qoida taklif qilish deyarli imkonsiz, ayniqsa barcha maqol tusidagi ifodalarni qamrab oladigan qoida haqida gap ketganda.” Bunga qaramay, u bunday qoida zarur emasligini

bildiradi: “Yaxshiyamki, bunday qoida zarur emas, chunki biz hammamiz maqol nima ekanligini bilamiz.” D. B. Hassel esa "Folk Genres" (Xalq janrlari) asarida aforizmlar to'g'ridan-to'g'ri maqolga aylanishini emas, balki dono so'zlar orqali o'tishini ta'kidlaydi.

Tadqiqot uslublari. Ushbu tadqiqot sifati (qualitative) tadqiqot metodologiyasiga asoslanadi. Unda adabiyotlar sharhi bilan birgalikda turli tillar va madaniyatlarga oid maqollar tanlovi lingvistik jihatdan tahlil qilindi. Adabiyotlar sharhi tilshunoslik va antropologiyaga oid tadqiqotlarni qamrab olib, maqollarning til tuzilishi, ma'nosi va kognitiv (idrokiy) funksiyalari bilan bog'liq jihatlarini o'rganishga qaratilgan. Turli tillardagi maqollar korpusi tanlab olindi, jumladan ingliz, xitoy, va o'zbek tillari, bu esa maqollarni ishlatishdagi madaniyatlararo xususiyatlarni yoritishga xizmat qiladi. Ushbu maqollar metaforik mazmuni va kognitiv funksiyalari bo'yicha tahlil qilindi, ayniqsa ularning madaniy o'zlik shakllanishi va ijtimoiy muloqotdagi roli alohida e'tiborga olindi.

Paremiologiya – maqollarni o'rganuvchi fan sifatida – til, madaniyat va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni tushunishda muhim bilimlar beradi. Maqollar o'zining ixcham shakli va boy mazmuni bilan til tuzilishi va madaniy ahamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Ular inson tajribasining universal jihatlarini hamda alohida jamiyatlarga xos qadriyatlarni aks ettiradi. Maqollarni o'rganish orqali olimlar til qanday qilib madaniy uzluksizlik vositasi bo'lib xizmat qilishini, jamiyat qoidalari qanday qilib og'zaki va yozma shakllarda avlodlardan avlodga o'tishini, murakkab g'oyalar qanday qilib sodda, esda qolarli shakllarda ifodalanishini va odamga nafaqat ma'lumot, balki his-tuyg'ularni yetkazishini yaxshiroq anglay oladilar.

Madaniy va ijtimoiy ahamiyati. Maqollar tilni tushunish va undan foydalanishning murakkab kognitiv jarayonlari haqida tasavvur beradi. Kognitiv nuqtai nazardan qaraganda, maqollar fikrlash uslubiga ta'sir ko'rsatadi. Kognitiv tilshunoslik shuni ta'kidlaydiki, til inson ongidagi jarayonlarni aks ettiradi va maqollarda ishlatiladigan metaforik tilda tafakkurni shakllantiruvchi vosita mavjud. Maqollar murakkab fikrlarni soddalashtirilgan shaklda ifodalaydi, bu esa ularni tushunarli va yodda saqlashni osonlashtiradi. Ularning asosiy funksiyasi – tajriba va madaniy bilimlarni qisqa jumalarga jamlab, xotirada saqlanishi va donolikning avlodlar o'rtasida uzatilishiga xizmat qilishidir.

Shuningdek, maqollar ko'pincha metafora va o'xshatishga asoslanadi. Bu esa inson tafakkuridagi solishtirish va tushunchalash kabi kognitiv jarayonlarni ishga soladi. Masalan, “The early bird catches the worm” maqoli qush va chuvalchang o'xshatmasi orqali o'z vaqtida harakat qilish va faol bo'lish zarurligini anglatadi. Bunday o'xshatmalar umumiy kognitiv modellar orqali odamlar ongida ijtimoiy va axloqiy normalarni sodda obrazlar orqali tushuntiradi. Shubhasiz, maqollar oddiy xalqning ham kundalik hayoti haqida ko'plab tafsilotlarni ifodalaydi. Ko'plab tilshunoslar maqollarni madaniy matn sifatida ko'rib chiqish metodini taklif etgan. Bu metod tilda madaniy darajani aks ettiruvchi “madaniy birlik” (cultureme) tushunchasiga asoslangan. Maqollar o'z kelib chiqqan jamiyatning ijtimoiy va madaniy kontekstlarini ham aks ettiradi. Ular jamiyat qadriyatlari, ustuvorliklari va dunyoqarashi haqida tushuncha beradi. Masalan, kollektivizm kollektivizm hukmron bo'lgan jamiyatlarda maqollar odatda guruh birdamligini targ'ib qiladi. Yapon maqoli “The nail that sticks up gets hammered down” (ya'ni, ko'zga ko'ringan odam jazolanadi) jamiyat talablariga moslashish zarurligini anglatadi. Aksincha, individualizm ustuvor bo'lgan jamiyatlarda, masalan ingliz tilidagi “The squeaky wheel gets the grease” (“Yig'lamagan bolaga em

bermaydilar.") maqoli o'z fikrini ochiq aytish muhimligini ko'rsatadi.

Ingliz maqollari tadqiqotning eng e'tiborli natijalaridan biri shundaki, inglizcha maqollar umumiy kognitiv jarayonlar, masalan, idrok, hukm chiqarish va qaror qabul qilishni qanday aks ettirishini ko'rsatdi. "Look before you leap" va "A bird in the hand is worth two in the bush" kabi maqollar oldindan ko'rishning va xavf va foydalarni mental baholashning kognitiv ahamiyatini namoyish etadi. Bu, odamlar qarorlar qabul qilayotganda ishlatadigan mental modellari, xavfdan qochish va qat'iylikni qadrlash kabi kognitiv biaslarni nazariy tarzda mustahkamlaydi. Bundan tashqari, "Seeing is believing" va "Don't judge a book by its cover" kabi maqollar kognitiv ustuvorlik nafaqat biz ko'rgan narsalar bilan, balki dunyoni qanday talqin qilishimiz bilan shakllanishini ko'rsatadi. Bu maqollar kognitiv ogohlantirish sifatida xizmat qiladi, odamlarni yuzaki yoki noto'g'ri fikrlashga emas, balki chuqurroq tahlil qilishga chaqiradi.

Bundan tashqari, maqollar ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash, madaniy me'yorlarni mustahkamlash va muloqotni osonlashtirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Madaniy nuqtai nazardan qaraganda, maqollar madaniy artefaktlar sifatida jamiyat qadriyatlarini va normalarini anglashga yordam beradi, bu esa xorijiy tillarni o'rganuvchilar uchun madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantiradi. Maqollar umumiy bilimni ifodalovchi kod vazifasini o'taydi, bu esa murakkab fikrlarni qisqa va samarali shaklda ifodalashga imkon beradi. Ularning kundalik suhbatlarda ishlatilishi ko'pincha ijtimoiy og'irlikka ega bo'lib, donolik, hurmat yoki guruhga mansublik belgisi sifatida baholanadi. Bu maqollar nafaqat amaliy hayotiy maslahatlar, balki har bir xalqning o'zbek milliy kognitiv tafakkurining muhim elementlari hisoblanadi. Misol o'zbek maqollarini tadqiq qilish orqali o'zbek xalqining dunyoni tushunish, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish usullarini chuqurroq anglash mumkin. O'zbek xalqi mehnat va uning ustuvor bo'lgan jamiyatda "Mehnat – mehnatning toji, aql – davlatning sozi" kabi maqollarda yaqqol ko'rinadi. Mehnat va aql o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, kognitiv aloqadorlikni ifodalaydi. "Bugungi ishini ertaga qo'yima" vaqtini boshqarish va rejalashtirishga oid kognitiv strategiyani aks ettiradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari maqollarning tilshunoslikdagi ko'p qirrali rolini yana bir bor tasdiqlaydi. Maqollar nafaqat ma'no ifodalovchi til birliklari, balki murakkab madaniy bilimlarni ixcham shaklda mujassamlashtiruvchi kognitiv vositalardir. Ularning tuzilishi ko'pincha metaforik va muvozanatli bo'lib, mavhum tushunchalarni aniqroq va esda qolarliroq qiladi. Bundan tashqari, maqollar jamiyat qadriyatlarini, me'yorlari va dunyoqarashlarini aks ettirib, madaniy identitet va ijtimoiy dinamikalarini yaxshiroq tushunish imkonini beradigan lingvistik vosita sifatida xizmat qiladi. Maqollar til va kognitsiya o'rtasidagi munosabat haqida ham qimmatli ma'lumotlar beradi. Ulardagi metafora va analogiyalardan foydalanish tilning fikrlashga qanday ta'sir qilishini va kognitiv jarayonlar madaniy hamda lingvistik kontekstlar orqali qanday shakllanishini yoritadi. Maqollarni o'rganish orqali tilshunoslar tilning inson tajribasini qanday aks ettirishi va shakllantirishini chuqurroq anglashlari mumkin.

Maqollar o'zlarining strukturaviy, kognitiv va madaniy ahamiyati sababli tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi. Ular o'zining ixcham va metaforik tabiati orqali jamiyat donishmandligi va madaniy qadriyatlarini uzatish vositasi bo'lish bilan birga, kognitiv jarayonlar va ijtimoiy me'yorlarni ham aks ettiradi. Maqollar – bu kommunikatsiyani shakllantiruvchi va til, madaniyat hamda tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishda katta hissa qo'shuvchi kuchli lingvistik vositadir.

Maqollarni o'rganish bo'yicha olib boriladigan keyingi tadqiqotlar til, kognitsiya va madaniyat tutashgan nuqtalarda muhim yangiliklarni kashf etishda davom etishi mumkin. Bu esa tilshunoslik sohasida tadqiqot olib borish uchun nihoyatda boy va istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Olingan natijalar, maqollar faqatgina tilshunoslik ifodasi emas, balki odamlarning dunyoni qanday idrok etishi, fikr yuritishi va tushunishi haqida chuqur aks ettirishlar ekanligini ko'rsatadi. Maqollardagi kognitiv ustuvorlikni muhokama qilish, madaniy va kognitiv omillar qanday qilib til tuzilmalari va ma'nolarini shakllantirishini tushunishda muhimdir.

REFERENCES

1. Agrawal, Dr K. P. (2023-02-12). *Tresure Of Book: On Poetries, Ghazals, Proverbs, Riddles, Idioms, Jokes and Quotes*. Shashwat Publication. p. 12.
2. Dandes, A. (2006). On the Structure of the Proverb. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*, 23, 143-161.
3. Mieder W. *Proverbs: A handbook*. Westport, CT: Greenwood Press, 2004
4. *Proverbs: A Handbook* (Greenwood Folklore Handbooks) 322 Pages · 2004 · 13.28 MB · English Wolfgang Mieder
5. Hassel, D. B. (2016). *Folk Genres: An Introduction*. Utah State University Press.
6. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi (O'zME). (2000). *Paremiologiya*. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti